

Azərbaycanın arxeoloqları qazıntılara başlayana qədər erməniləri nə Azıx kəndi maraqlandırır, nə Azıx mağarası. Onlar hələ Məmmədəli Hüseynovun adını eşitməmişdilər, Mingəçevirdən tapılan yazılı şamdana görə arxeoloq Vahidovun kölgəsini qılınclayırdılar.

Erməniləri cin atına mindirən o idi ki, bürünc şamdan üzərində Alban əlifbasının Bərdə xətti ilə "Tanqri" sözü aydın oxunurdu.

Danos danos dalınca yazıldı, su-elektrik stansiyasının tikintisi sürətləndirildi. Erkən xristianlıq dövrünün mədəniyyət abidələri Kür çayının suları altına qərq oldu.

Mingəçevir abidələrini sular altında qoyan qonşularımızın hikkələri soyumuşdu. Onlar təzəcə "toqquş" deyib, cin eşşəyindən düşmüşdülər ki, arxeoloq Məmmədəli Hüseynov Azıx mağarasının səkkizinci qatından ilk insan tipinin çənə sümüyünü tapıb, elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim etdi.

Qırmızı Bazardan İrəvan çuxuruna qədər aləm bir-birinə dəydi. Bu tapıntı Aşxalusun göbəyindən çıxanların beyinlərini 9,9 bal zəlzələ kimi titrətdi. Hansı müdirin kabinetinə girirdin, stolaların üstündə qalaq-qalaq kitab görürdün. Ermənilər məmə deyəndən pəpə yeyənə qədər dilçi olmuşdular. Elliklə Azıx adının anlamını axtarırdılar.

Uzun çapalardan sonra dizaxlı bir qoca müəllim sanskrit dilində zoğ, yaşıl budaq anlamında "a-zox" sözünü tapdı. Ancaq mənə uyğun gəlmirdi, zoğ hara, daş-qaya hara?

Azərbaycan ictimai düşüncəsində ümumiləşməkdə olan bir fikrə görə Azıx mağarası ayı mağarası deməkdir. Düzdür, azıq türk dillərində ayının altı-yeddi adından biridir (MK II. 1940.s.32; Радлов т.2, ч.1, 1893.s.129), ancaq mağaranın adı birbaşa ayı sözü ilə deyil, Azıx kəndinin adı ilə bağlıdır.

Totemi ayı olduğuna görə qırğızların bir qəbiləsi özünü Azıq adlandırır (Шаниязов 1974.s.129; Бартолд 1965.s.533,536). Hələ eradan əvvəl I minillikdə Azıq, Azuq, Ayu, Ayup adlı türk etnosları Kaşğardan Misirə qədər dünyanın neçə-neçə ölkələrinə yayılmışdılar. Azıx alpları yunanlardan qabaq Nil vadisini tutmuş, Misirə Fələstin arasında Azux şəhərini salmışdılar. Yunan tarixçiləri Azux şəhərini Azoxis adlandırırdılar. Həmin şəhər Ptolomey dövrünə – e.ə. III əsrə qədər qalırdı (Иосиф Флавий 1991.s.413).

Bizim əcdadlarımız qədim Misir və Ön Asiya mədəniyyətlərinin yaradıcılarıdır. Ermənilər deyirlər ki, siz Anadoluya XI əsrdə gəlmişsiniz.

Azıx alpları romalılarla vuruşa-vuruşa Yerusəlimdən Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkildilər. Eranın 87-103-cü illərində çoxtayfali İveriyanın hakim nəsli oldular. IV-V əsr xristian salnamələrində onların adı Azuk və Arzuk formalarında yazılı alınmışdır.

L.M.Meliksetbekov yazır: I Parsman övladlarından çar Arzukun əsl adı Azuk olmuşdur (Меликсетбеков 1938.s.29).

Azıx nəslinin bir hissəsi xristianlıqdan sonra erməniləşmiş, bir hissəsi gürcüləşmişdir. Erməniləşmiş Azıx nəslindən filosof və tarixçi Asoxik çıxmışdır. Erməni mətnşünasları Aso-

Kaşğarda Azıx şəhəri

xikin türk mənşəyi barədə sussalar da, onun VII əsrdə yaşadığını, dövrünün tanınmış siması olduğunu təsdiq edirlər (Абегян 1975.s.139-140).

Bizim üçün xüsusilə, maraqlıdır ki, "Divanü-luğatit-türk" əsərinin yazarı Mahmud Kaşğari Kaşğar yaxınlığındakı Azıx şəhərində anadan olmuşdur. Həmin şəhər islamiyyətdən öncə totemi ayı olan bir türk nəsli tərəfindən salınmışdır.

Ayılara totemik münasibət nə ilə bağlıdır? Dünyanın bir çox qədim xalqları kimi, türklər də həm ayını sevir, həm də ondan qorxurdular. Ona görə qorxurdular ki, aylar mağarada yaşayırdı. Onları öldürmədən mağaralarda məskunlaşmaq olmurdu. Ona görə sevirdilər ki, ayı onların azuqəsi idi. Qış düşəndə meşədəki yabanı meyvələr yox olur, insanlar mağaralarda qış yuxusuna gedən ayları tutub ətinə yeyirdilər. Ayı ibtidai insanlar üçün soyuducuların buxanasında saxlanan et idi.

Mahmud Kaşğarının və V.V. Radlovun lüğətində "azuq" sözü iki mənada verilmişdir: ayı və azuqə (MK I. 1939.s.32; Радлов т.1, ч.1 1914.s.489). Bundan əlavə, Fəzlullah Rəşidəddinin qələmə aldığı "Oğuznamə"də Azuk bolsun mərasim adı var. İrkıl Xoca Gün xanın oğlanlarının onqonunu müəyyən edir. Həmin mərasim Azuk bolsun, yəni var-dövlət qazansın (Rəşidəddin Fəzullah 1992.s.39) adlanır.

Rusiyanın Qafqazşünas tədqiqatçıları XIX əsrin sonlarında Qarabağda etnoqrafik bilgiler toplayarkən görmüşdülər ki, Azıx kəndinin əhalisi özünü həm də Azux adlandırır. Onların mifik təxəyülünə görə ayı dəyirmançı imiş. İnsanların çörəyə hörmətsizliyini görüb azıxmış, yəni heyvana dönüb meşəyə qaçmışdır (Серап 1902. s. 272).

Buna uyğun olaraq, Azərbaycan dilində azıxmış sözü vardır. Ev heyvanları aylarla çöldə qalıb vəhşiləşəndə deyirik heyvan azıxıb. "Əmirah" dastanında belə bir epizod var. Xidmətçi qız həyətə çıxanda görür ki, üz-gözünü tük basmış, cındırından cin ürəkən bir qoca kişi bağdakı almaları yeyir. Qorxaraq evə qayıdıb deyir:

Xanım, başa bir azıxmış giribdi, Yeyib qurtarıbdı yar almasını. Ermənilərin iddialarına görə, türklər Ön Asiyaya XI əsrdə gəliblər. Onlar Qazaxıstanın keçmiş prezidenti Nursultan Nazarbayevdən 3 milyon dollar pul alıb, XI əsrdən sonrakı sənədləri Almatıya göndərdilər. Əslən Azov urumlarından olan A.N.Qarkavetse 3 kitab yazdırdılar. Həmin kitablarda xristian qırpaqların erməni qırpaqlar kimi təqdim edilməsinə nail oldular (Гаркавец

ki, Ayepa peçenq və ya berendey tayfalarından biridir. Ayepa ayı eba, yəni ayı oba deməkdir. Xitayların, başqurdların, qırğızların Ayu, Ayuçi adlı oymaqları var idi (Шаниязов 1974.s.135).

Bir sıra türk dillərində, o cümlədən Kumik dilində ayıya ayup deyilir (Список описание местностей и племен Кавказа т.XVII, Ч.3, 1893.s.20). Totemi ayup, yəni ayı olan etnosun yurd yerləri Ayır, Ayıplı formalarında xəritəmizə daxil edilmiş-

1979.s.100; Гаркавец 1987.s.225; Гаркавец 1988.s.3-176). IV-VII əsrlərdə yazılan kilsə salnamələrini isə qazaxlara göstərmədilər.

Əgər II əsrdə yaşamış Ptolomey yazırsa, Azov dənizinin sahilində Yazıq adlı etnos yaşayırdı (Волкова 1973.s.102), azıqların şimali və cənubi Qafqazda varlığını hansı əsasla XI əsrə çəkirlər?

İberiyada 87–103-cü illər arasında çar Azuq hakim olubsa (Меликсетбеков 1938.s.29), qırpaqları hansı niyyətlə Qazaxıstana, Qırğızıstana qovurlar?

Yalnız qırpaqlar yox, oğuzlar, peçeneqlər, berendeylər Qafqazın və Ön Asiyanın qədim mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. Bu barədə e.ə. II minilliyə aid Misir papirus mətnlərində, e.ə. VIII əsrdə aid Urartu mixiyazılı mətnlərində qiymətli bilgiler vardır. Urartu kahinləri Ayı etnosunun tanrısına 1 dana qurban kəsərdilər (Пиотровский 1944.s.273).

Assuriya hökmdarı III Tıqlatpalaşarın kitabəsində deyilir ki, haradasa Suriya ilə Türkiyə arasında Ayup adlı ölkə var. Bir Urartu qaya yazısında isə qeyd olunur ki, Ayup Urartu tayfa ittifaqına daxil olan etnoslardan biridir. Ayın zamanı Ayup etnosunun tanrısına bir dana qurban kəsərdilər. Azıx, Ayup, Ayı etnoslarının mənşəyi barədə sussa da, bu məlumatları Qapançı soyadlı erməni Qraqik etiraf edir (Капанцян 1985.s.46). Qədim slavyan salnamələrində isə göstərilir

dir. İndi kiməsə Aşağı Ayıplı, kiməsə Çaxırlı kəndinin adı xoş gəlmir. Çaxır qartalın bir növünün adıdır. Onun çaxıra heç bir aidiyyəti yoxdur.

Yerlərdən gələn təqdimatlar əsasında Milli Məclisdə şəhər, kənd adları dəyişdirilir. Deputatlarımız özləri də bilmədən tarixi toponimiyanın qiymətli nümunələrini xəritədən silirlər. Azıx mağarasından başqa, Laçında Azıx qəbiristanlığı var idi. Çox ehtimal ki, həmin məzarlıqda xristianlaşmamış, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən tərəkəmə Azıx alpları dəfn olunmuşdur. Həmin məzarlığı tapmaq, arxeoloji qazıntılar aparmaq, salamat qalan epitafiya mətnlərini oxumaq lazımdır.

Kiməsə Ayı, kiməsə Ayıbasanlı kəndinin adı xoş gəlmirsə, onları dəyişmək lazım deyil. Henrix Qrets "Yevreylər tarixi" kitabında yazır ki, Avraam Kənan əsgərləri ilə döyüşdən çəkinərək onların torpaqlarından cənub-şərq, Ayı və bet-El vilayətlərinin arasına köçdü (Генрих Грець II. 1907.s.144).

Bibliyadakı Avraam müqəddəs Quranımızdakı İbrahim peyğəmbərdir. Nəzərə alsaq ki, İbrahim əleyhissəlam e.ə. 1775-ci ildə vəfat etmiş və Şumerin Ur şəhərində dəfn olunmuşdur (Библийская Энциклопедия т.1, 1891.s.14; Эрнст ренан т.1, 2750.s.78). Deməli, ayı, ayup, azıx etnonimlərinin, azı, 4 min illik tarixi vardır.